

ALİ EMİRİ'NİN MİR'ÂTÜ'L-FEVÂ'İD ADLI ESERİNDE OSMANLI DÖNEMİ KÜRT ŞAİRLERİ

KURDISH POETS OF THE OTTOMAN PERIOD IN ALI EMİRİ'S MIR'ATU'L-FEVA'ID

Mesut ARSLAN*

Öz

Mir'âtü'l-Fevâ'id fi Terâcimi Meşâhîr-i Âmid, Ali Emîri Efendi'nin gençlik döneminde kaleme aldığı biyografik bir eserdir. Ali Emîri'nin bu eseri hazırlamaktaki amacı Diyarbakırlı âlim ve şairlerin, şehrin ileri gelenlerinin ve Diyarbakır'da görev yapmış devlet adamlarının hayat hikâyelerini yazarak onların unutulmasını engellemektir. Eser hem genel tarih, hem de şehir, kültür ve mimarlık tarihi açısından oldukça zengindir. Bu eser Kürt çalışmaları açısından da önemli bir kaynaktır; çünkü Ali Emîri bu eserinde Osmanlı döneminde yaşamış üç Kürt şairinden de bahseder. Ali Emîri, daha eserinin başında Cizre'den ve bu şehrin âlimlerinden bahseder. Cizre, bu dönemde idari olarak Diyarbakır vilayetine bağlı Mardin'in bir kazasıdır. Ali Emîri, Cizre tarihi hakkında bilgiler verdikten sonra bu şehirle ilintili olarak üç Kürt şairinin hayatı ve eserleri hakkında da kısa bilgiler verir. Bu şairler, eserleri geçtiğimiz yıllarda Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yeniden basılan Molla Ahmed el-Cezerî (Melayê Cizîrî, ö. 1640), Ahmed-i Hânî (Ehmedê Xanî, ö. 1707?) ve Molla Hüseyin-i Bateyî (Melayê Bateyî, ö.1750?)'dir. Ali Emîri, hakkında bilgi verdiği bu şairlerin bazı eserlerini bizzat gördüğünü belirtir. Gerçekten de Ali Emîri'nin milletine hediye ettiği zengin kütüphanesinde Kürtçe yazma eserler de mevcuttur. Çalışmamız esnasında Ali Emîri'nin verdiği bilgileri kütüphanesindeki elyazmaları ve güncel kaynaklar ile karşılaştırarak ele aldık.

Anahtar Kelime: Ali Emîri, Cizre, Molla Cezerî, Ahmed-i Hânî, Molla Bateyî.

Abstract

Mir'atu'l-Feva'id is Ali Emiri Efendi's biographical work written in his youth. Ali Emiri's aim was to prevent the forgetting Diyarbakir's scholars, poets, the notables, and the statesmen served in Diyarbakir by writing their life stories. The work is rich in general history as well as the history of the city, culture and architecture. It is also an important source for Kurdish studies because He mentions three Kurdish poets of the Ottoman period. Ali Emiri mentions Cizre and its scholars at the beginning. Cizre was administratively a district of Mardin in the province of Diyarbakir during this period. After informing the history of Cizre, He gives brief information about the lives and works of three Kurdish poets related to this city. These poets are Mullah Ahmad Jazari, Ahmad Hani and Mullah Huseyin Bateyi, whose works have recently been reprinted by the Ministry of Culture and Tourism in Turkey. Ali Emiri states that he saw some of the works of these poets. Indeed, there are also Kurdish manuscripts in Ali Emiri's rich library, which he gifted to his nation. In our study, we compared Ali Emiri's information with the manuscripts in his library and current sources.

Keywords: Ali Emiri, Cizre, Mullah Jazari, Ahmad Khani, Mullah Bateyi.

GİRİŞ

1857 yılında Diyarbakir’de dünyaya gelen Ali Emîrî Efendi (ö. 1924), bütün ömrünü kitap toplamaya, okumaya ve özellikle de bu kadim şehrin tarihini yazmaya adanmıştır. Bu amaçla pek çok ilmî ve biyografik eser yazmıştır. Bunlardan biri de Diyarbakirli ulema, şair, eşraf ve devlet adamlarının hayat hikâyesini derlediği Mir’âtü’l-Fevâ’id fî Terâcimi Meşâhîr-i Âmid adlı eseridir. Ali Emîrî, bu eserin mukaddime kısmında bu kitabı on yedi yaşında yazmaya başladığını ifade etmektedir. Burada yazdığı şiirde esere 1293 [1876-77] yılında başladığını belirtir (Ali Emîrî, 2014, s. 14). Ali Emîrî, Diyarbakirli şairlerin biyografilerini topladığı Tezkire-i Şu‘arâ-i Âmid’in ifade-i mahsûsa kısmında ise Mir’âtü’l-Fevâ’id’i on sekiz-yirmi bir yaşları arasında yazdığını ve 1296 [1878-79] yılında tamamladığını belirtir (Ali Emîrî, 2018, s. 22).

Müelliflerin biyografilerini yazmak İslam tarihinde çok eski bir geleneğe sahiptir. Arap edebiyatında biyografilerin toplandığı bu eserlere tabakat, İran edebiyatında ise tezkire denmiştir. Bu ikisinin etki altında Osmanlı Devleti’nde yazılan biyografik eserler ise eğer tek kişiden bahsediliyorsa tercüme-i hâl, birden çok kişinin biyografisini içeriyorsa terâcim-i ahvâl şeklinde isimlendirilmiştir (Özcan, 2010, s. 299). Ali Emîrî de Mir’âtü’l-Fevâ’id eserinde terâcim kavramını kullanmayı tercih etmiştir. Ancak Tezkire-i Şu‘arâ-i Âmid örneğinde görüldüğü üzere şairler özelinde hazırladığı biyografik eserinde İran geleneğini sürdürerek tezkire ismini kullanmayı tercih etmiştir.

Ali Emîrî, Mir’âtü’l-Fevâ’id eserinin mukaddimesinde onu ne zorluklarla hazırladığını da anlatmıştır. Buna göre Ali Emîrî, sabahları eserini yazmakla, ardından mezarları dolaşmakla, akşamdan seher vaktine kadar da eldeki kitap ve divanları incelemekle meşguldür. Bu yorucu çalışma disiplini sınırlarını öylesine yıpratmıştır ki uykusunda da yine eserini sayıklamaktadır (Ali Emîrî, 2014, s. 32). Yine Ali Emîrî bu eserinde hicrî 900 (miladî 1494-95) yılından bugüne 400 yıllık süreçte Diyarbakir’de yetişen bilge ve şairleri araştırdığını ama bunların sayısını sadece eserinde adı geçenlerle sınırlamanın da yanlış olacağını belirtir. Zira bunlar sadece kendisinin Diyarbakirli olduğunu tespit edebildikleridir. Yoksa sayıları çok daha fazladır:

Diyârbekir (Âmid)’den zuhûr etmiş olan üdebâ ve şu‘arânın kâffesi bu kitâbımızda münderic mikdârdan ‘ibâret olduğu zann olunmasın. Bunlar nâm ü şânları ve âsâr-ı ‘aliyyeleri bu ‘abd-i ‘âcize vâsıl olarak kendilerinin Diyârbekir (Âmid)’den oldukları tahkik etmiş bulunanlarıdır. Âmidî oldukları hâlde mürûr-ı zamân ve tekâlîb-i a‘ sâr u a‘vâm hasebiyle maskat-ı re’slerinin mechûl kalanları bu kitâbda münderic bulunanların belki yirmi misline mu‘âdil olacaklarına şübhe yoktur (Ali Emîrî, 2014, s. 33).

Ali Emîrî, Diyarbakir şehrini hem sevmekte hem de onunla iftihar etmektedir. Bunu sadece eserleriyle göstermez, divanında bizzat da dile getirir:

Evet sultân-ı nazmım şehir-i Āmid tahtgāhımdır

Müfevva'dır baña şimdi rîkâb-ı 'âlem-i ma'nâ (Ali Emîrî, 2020, s. 274).

Ali Emîrî'nin Mir'âtü'l-Fevâ'id'ini yalnızca Diyarbekirli veya yolu bu şehre düşmüş şahısların biyografilerinin toplamı olarak ele almak da büyük eksiklik olacaktır. Çünkü o sadece kişilerin değil şehrin ve mimari eserlerin de tarihi hakkında bilgi vermektedir. Örneğin eserinde İskender Paşa Camii'nin adı geçince bir dipnot düşüp uzun bir tafsilat içinde şu değerli bilgiyi vermiştir: "Bundan on sene evvel vâki' olan bir hareket-i arzda [depremde] hâricen suffe kemerleri münhedim olarak [yıkılarak] şekl-i kadîmi üzere yeniden yapılmıştır. Ammâ dâhilîsi kadîmi üzeredir" (Ali Emîrî, 2014, s. 28).

1. Mir'âtü'l-Fevâ'id'de Cizre

Ali Emîrî'nin Mir'âtü'l-Fevâ'id'i yazdığı dönemde Cizre, Diyarbekir vilayetinin Mardin sancağının ikinci kazasıdır (Ahmed Cemal, 1311/1895, s. 187). Dolayısıyla Ali Emîrî'nin nazarında Cizre, Diyarbekir'den ayrı değildir. Ali Emîrî, bu nedenle eserinin mukaddime kısmında Cizre adı geçince bir dipnot ile bu kaza hakkında da tarihî bilgiler verir (2014, s. 28). Buna göre Cizre, "Cezîretu ibni 'Ömer diye meşhûr-ı cihândır". Ali Emîrî'ye göre Cizre'de o kadar çok âlim ve değerli isimler yetişmiştir ki onların sadece isimlerini ve eserlerini yazmak bir kitap tutar: "Buradan ol kadar 'ulemâ ve fuzalâ ve mü'ellifin-i kirâm yetişmiştir ki, yalnız kendileriyle te'liflerinin isimlerini ta'dâd eylemek başlıca bir kitâb te'lifine muhtâcdır." (2014, s. 28).

Ali Emîrî, Cizre'yi bu şekilde övdükten sonra başta İbni Esîr kardeşler ve Ebû'l-'İzz olmak üzere burada yetişen 22 âlim ve müellifin ismini ardı ardına sayar. Daha sonra ise Cizre bağlamında Kürt şairlerine geçer. Onların ilki Molla Ahmed-i Kürdî, ikincisi Ahmed-i Hânî ve sonuncusu "Bat karyeli bir zat" dediği Molla Hüseyin-i Bateyî'dir. Aşağıda Ali Emîrî'nin verdiği bilgileri temel alarak bu üç şairi ele alacağız. Metin boyunca alıntılatacağımız Kürtçe beyitlerin Türkçe tercümelerine de yer vereceğiz. Bunlardan sadece Mem û Zîn çevirileri M. Emin Bozarslan'dan alıntılanmıştır. Diğer çeviriler makale yazarına aittir.

2. Molla Ahmed-i Kürdî (Melayê Cizîrî)

Ali Emîrî, Molla Ahmed-i Kürdî hakkında şunları yazar:

Cizreli bir de bir Mollâ Ahmed-i Kürdî vardır ki Melâ-yı Cizrî diye ma'rûftur. Hicret-i seniyyenin elf-i kâmil hudûdu ashâbındandır. Muhayyelât-ı 'acîbe ve mazâmîn-i garîbeyi hâvî Kürdce bir dîvân tertîb ve Mollâ mahlasını şi'rinde isti'mâl ederek Ekrâd arasında pek ziyâde iştihâr etmiştir (2014, s. 28).

Cizreli divan sahibi bu Kürt şairi isminin Ahmed olduğunu şairlerinde bizzat belirtir:

Ellah ji nûra sermedî yek qetreyek da Ehmedî

Jî şîrînî hezzek we dî medhûşî ma hetta ebed (Cezîrî, 2012, s. 82)

Tercümesi: Allah, sonsuz nurundan bir damlayı Ahmed'e verdi/Onun tatlılığından öyle bir haz duydu ki [Ahmed] ilelebet şaşkın kalakaldı.

Şairin ismi yazma nüshalarda Şeyh Ahmed el-Cezerî ya da Molla Ahmed el-Cezerî olarak geçer. Halk arasında ise Ali Emîrî'nin de belirttiği üzere Melayê Cizîrî [Cizreli Molla] olarak ün kazanmıştır. Molla ya da Kürtçe fonetikle Mela şairin hem unvanı hem de mahlaslarından biridir. Molla Ahmed-i Kürdî ismine ise ilk kez Ali Emîrî'de rastlıyoruz. Bu da onun XIX. yüzyılda Osmanlı okumuşları arasında böyle bilindiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Molla Cezerî'nin doğum ve ölüm tarihleri tam olarak tespit edilmiş değildir. Yaşadığı dönem hakkında farklı görüşler vardır (Adak, 2015, s. 209-211). Ali Emîrî onun “elf-i kâmil hudûdu”nda yani hicrî takvime göre yaklaşık 1000 yılında yaşadığını belirtiyor. Bu da miladî takvimde 1580-1590'lı yıllara denk gelmektedir. Bu bilgi elimizdeki tarihlere uzak değildir. Zira son dönemde yaygın olarak kabul edilen tarihe göre Molla Cezerî, hicrî 1050/miladî 1640 yılında vefat etmiştir (Özervarlı, 2020, s. 241).

Ali Emîrî, Molla Cezerî Divanı'nı muhayyelât-ı ‘acîbe [acayip hayaller] ve mazâmîn-i garîbe [garip mazmunlar] ile dolu olarak nitelemektedir. Bu da onun divanı okuduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kitap âşığı Ali Emîrî'nin yazma nüshaları pek yaygın olan, bilhassa medrese ehli tarafından çokça okunan ve hatta ezberlenen (Şengül, 2016, s. 181) bu divanı görmemiş olması çok düşük bir ihtimaldir. Nitekim devamında “Ekrâd arasında pek ziyâde iştihâr etmiştir [Kürtler arasında çok fazla şöret bulmuştur]” diyerek Molla Cezerî'nin Kürtler arasında ünlü bir şair olduğunu vurgulamıştır.

Molla Cezerî, gerçekten de Kürtler arasında ün sahibidir. Kendisi klasik Kürt edebiyatında şiirlerine en çok nazire yazılan şairdir: Kendisinin 41 şiirine 25 farklı Kürt şairi tarafından 113 nazire yazılmıştır (Özkaplan, 2018, s. 52-53). Hâfız-ı Şirazî'nin gazelde bir ekol yaratması gibi ondan etkilenen Molla Cezerî de Kürtçe gazelde ve tasavvufta bir kanon meydana getirmiştir. XX. yüzyılın başlarında dahi Cizreli Şeyh-i Meczûb (ö. 1915) gibi onun takipçisi, mürettep divan sahibi Kürt şairleri yetişmiştir (Arslan, 2021, s. 38). Kürtçenin yazmadan basmaya geçtiği modern dönemde de Mehmed Şefik Arvasî (ö. 1970), Molla Cezerî Divanı'nı şahsi çabalarıyla 1922 yılında İstanbul'da bastırmıştır (Arslan, 2014, s. 124). Bu baskının sonunda dönemin Kürt şairi Abdurrahim Rahmi'nin (ö. 1958) Molla Cezerî'yi öven bir şiiri yer almaktadır. Rahmi bu şiirde Molla Cezerî'yi Hâfız-ı Şirazî ile kıyaslamakta ve Cezerî'nin aşktaki makamını Şirazî'den üstün görmektedir:

Şîrazî li nav Fursan kêşa 'elema 'işqê

Mela! Te bire ewcan Hafız bike pê meşqê

Tercümesi: Ey Mela! Şîrazî, Farslar arasında aşkın sancağını çekti. Sen [ise] onu zirveye çıkardım, Hafız onunla meşk (tâlim) eylesin.

...

Kurmanc divê herdem fexrê bi te kin elheq

Lakin tu ku Mensûr î rutba te bû [Enelheq] (Cezîrî, 1338/1922, s. 96)

Tercümesi: Doğrusu Kürtler her zaman seninle iftihar etmeli amma sen ki Hallac-ı Mansur'sun senin derecen Enelhak oldu.

Molla Cezerî, sadece Kürtler arasında şöhret bulmamış Batılı müsteşriklerin de dikkatini çekmiştir: Martin Hartmann, 1904 yılında Berlin'de Der Kurdische Diwan des Schech Ahmed von Geziret Ibn 'Omar genannt Mala'i Gizri'yi geniş bir Almanca önsözle neşretmiştir.

Molla Cezerî Divanı'nın Türkiye Kütüphanelerinde bilinen en eski nüshası 1260/1843-44 tarihlidir ve "06 Mil Yz A 5086/1" numarasıyla Ankara Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda kayıtlı bir defterin içindedir (vr. 1b-63a). Aynı defterin içinde aynı hatla Fuzûlî Divanı da yer almaktadır (06 Mil Yz A 5086/7, vr. 125b-151a). Bu da Molla Cezerî ile Fuzûlî'nin birbirine yakın görüldüğünü, benzer şiir zevkine sahip kişiler tarafından okunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu iki şairin divanı şekil yönünden de benzerlikler göstermektedir (bkz. Azarkan, 2021).

Molla Cezerî Divanı son olarak 2012 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Türkçe tercümesi ve Hartmann'ın neşrettiği yazma nüshanın tıpkıbasımı ile beraber yayımlanmıştır (Cezîrî, 2012).

3. Ahmed-i Hânî (Ehmedê Xanî)

Ali Emîrî, Molla Cezerî'den sonra Ahmed-i Hânî'ye geçer. Hânî'den bahsetmesinin sebebi, daha doğrusu Hânî'nin Cizre ile bağlantısı kaleme aldığı Mem û Zîn'in hikâyesinin Cizre'de geçmiş olmasıdır. Ali Emîrî, bu bağlamda Mem û Zîn'den ve Hânî'nin diğer eserlerinden de bahseder:

Ve kezâlik Ahmed-i Hânî isminde bir zât roman kılıklı Kürdce ve mevzûn [vezinli] Memle Zîn isminde bir kitâb yazmıştır ki, her bir 'ilmden kemâl-i mahâretle bâhis ve hikâyesi dahi Cizre'ye 'â'id olup 1061[1650-51] târihinde ikmâl etmiştir (2014, s. 28).

Ali Emîrî'nin Mem û Zîn'i "roman kılıklı" olarak nitelemesi ilginçtir ve Tanzimat sonrası Batı merkezli edebiyat görüşünü yansıtır. Buna göre tamamen Doğu edebiyatlarına ait bir eseri tanımlamak için bile onu Batı edebiyatının formları ile değerlendirmek gerekir; eski eserler bu yeni dönemde ancak böyle makbul sayılabilir. Bunu yapan sadece Ali Emîrî değildir. 1919

yılında İstanbul’da Mem û Zîn ilk kez bir bütün halinde matbaayla buluştuğunda (Arslan, 2014, s. 113) dönemin Kürtçe dergisi Jîn bunu defalarca okurlarına müjde olarak duyurur ve Mem û Zîn’i “manzum roman” olarak tanıtır (Bozarslan, 1986, III, s. 519). Yine aynı dönemde çıkan Serbestî gazetesinin 4 Nisan 1919 tarihli 479. sayısında da Mem û Zîn’in bu basımı okurlara duyurulurken ondan “Molla Ahmed-i Hânî’nin Zîn û Mem unvanlı manzum tiyatrosu” diye bahsedilir (Arslan, 2016, s. 449). Oysa Mem û Zîn, ne roman ne de tiyatrodur. O, aruz vezniyle ve mesnevi nazım biçimiyle Kürt dilinde kaleme alınmış bir aşk hikâyesi olarak kadim bir geleneğin parçasıdır.

Ali Emîrî’nin Mem û Zîn eseri için kullandığı “her bir ‘ilmden kemâl-i mahâretle bâhis...” ifadesinden onu sıradan bir aşk mesnevisi olarak görmediğini anlıyoruz. Nitekim Celadet Ali Bedirhan da (Celadet Alî Bedirxan, ö. 1951) 1919’daki basım münasebetiyle Serbestî gazetesinin 10 Mayıs 1919 tarihli 491. sayısındaki yazısında Mem û Zîn için “âdeta ansiklopedik bir kıymet ve mâhiyeti hâizdir”, der (Arslan, 2016, s. 417). Bu değerlendirmeleri de yine yukarıda belirttiğimiz “eski eserleri yeni formlarla tanımlama çabası” çerçevesinde yorumlayabiliriz. Yoksa Mem û Zîn elbette bir ansiklopedi ya da ilimler kitabı değildir ancak onda Kürtlerin XVII. yüzyıl sosyal hayatına ve siyasal tarihine dair çok önemli bilgiler vardır (Resûl, 2007, s. 103-170). Ayrıca dibacesinde yer alan tevhid, münacaat, naat ve miraciye kısımları da Hânî’nin İslâmî ilimlere ne kadar vâkıf olduğunu göstermektedir.

Ali Emîrî’nin “hikâyesi dahi Cizre’ye ‘â’id olup” ifadesi doğrudur. Mem ile Zîn’in aşkı gerçek hayatta 1450 yılında Cizre’de Buhtî Beyliği döneminde yaşanmıştır (Baluken, 2010, s. 124). Hânî, bu beyliğin hükümdarı Mîr Zeyneddin’i şöyle över:

Textê wî Cizîr û bextî mes‘ûd

Tali‘ qewî û meqamî mehmûd

Tercümesi: Tahtı Cizre’deydi onun, bahtı da mutlu/Makamı yüceydi onun, talihi güçlü (Xanî, 1968, s. 80-81).

Ancak Ali Emîrî’nin Mem û Zîn için verdiği “1061[1650-51] târîhinde ikmâl etmiştir” bilgisi yanlıştır. 1061 Mem û Zîn’nin tamamlanma yılı değil Hânî’nin doğum senesidir. Bunu da eserinde bizzat belirtir:

Lewra ku dema ji xeybê fek bû

Tarîx-i hezar û şêst û yek bû

Tercümesi: Çünkü yokluktan koptuğu zaman/Tarih bin altmış bir idi (Xanî, 1968, s. 488-489).

Hânî, bir sonraki beyitte de bu yıl 44 yaşına eriştiğini belirtir. Buna göre Hânî, Mem û Zîn’i hicrî 1105/miladî 1693-94 yılında tamamlamıştır.

Ali Emîrî, Hânî'nin kullandığı mahlaslar hakkında şu bilgiyi veriyor: “Mahlasını ba‘zen Ahmed ve ba‘zen Hânî vaz‘ ediyor.” (2014, s. 28). Gerçekten de Hânî, eserlerinde bazen Ahmed'i bazen de Hânî'yi mahlas olarak kullanmıştır. Örneğin Mem û Zîn'den alınan aşağıdaki iki beyitte bu durum açıkça görülmektedir:

Weqtê ku cuda dikî ji canî

Bê behre nekî ji ‘îşqê Xanî

Tercümesi: Canını aldığın zaman/Hânî'yi aşktan nasipsiz kılma.

Yanî ji welayeta Muhemmed

Mehrûm-i nekî tu ya reb Ehmed

Tercümesi: Yani Muhammed'in dostluğundan/Allahım! Mahrum bırakma Ahmed'i (Xanî, 1968, s. 440-441).

Ali Emîrî devamında da Hânî'nin Kürtler nezdindeki yerine dikkat çekiyor: “Ekrâd meyânında ve o lisâna vâkıf olanlar ‘indinde büyük bir rağbet ve iştihârî hâ'izdir” (2014, s. 28). Ali Emîrî'nin de vurguladığı üzere Ahmed-i Hânî, Kürtler arasında büyük bir şöhret sahibidir. O hem millî bir şair olarak hem de din adamı/evliya olarak değer görmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz 1919 yılında İstanbul'da basılan Mem û Zîn'in kapağında ismi şöyle yazılır: “Sertacê edîbê Kurdan û medarê iftixara hemiyan eş-Şêx Ehmedê Xanî [Kürt edebiyatçılarının baştacı ve hepsinin gurur kaynağı eş-Şeyh Ahmed-i Hânî]”. Bu basıma Kürtçe bir önsöz yazan Müküslü Hamza (ö. 1958), Hânî'yi Şâhnâme şairi Firdevsî'ye (ö. 1020?) benzeter ve “Ehmedê Xanî wek Firdewsî ji bo milliyeta xwe xebitiye, temamê mewcûdiyeta xwe di wê rê de serf kiriye [Ahmed-i Hânî, Firdevsî gibi milliyeti için çalışmış, tüm varlığını o yolda harcamıştır]”, der. Hamza'nın bu dibacesi aynı dönemde Jîn dergisinin 22 Mayıs 1335/1919 tarihli 19. sayısında da yayımlanır (Bozarslan, 1987, IV, s. 824-827; sadeleştirilmiş Kürtçesi için bkz. age. s. 846-847; Türkçe tercümesi için bkz. Aydeniz, 2013, s. 124-127).

Mem û Zîn eseri aynı zamanda klasik Kürt ve Türk edebiyatlarının birbirleriyle en çok kesiştiği, alışveriş içinde olduğu noktalardan biridir. Zira Hânî'nin eserinden ilhamla pek çok Osmanlı dönemi şairi Mem ile Zîn'in aşk hikâyesini Türkçe tercüme ve telif etmiştir (bkz. Toska, 2015, s. 110-144; Tek, 2015).

Mem û Zîn, ilk kez 1968 yılında M. Emin Bozarslan tarafından hem Latin harflerine aktarılmış hem de Türkçeye tercüme edilmiştir (Xanî, 1968). Eser, 2010 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Latin harfli Kürtçe, Türkçe tercüme ve Mem û Zîn'in Arkeoloji Müzeleri Bibliyoteke kayıtlı bir yazma nüshasının tıpkıbasımıyla beraber neşredilmiştir (Hânî, 2010).

3.1. Hânî'nin diğer eserleri: Nevbahâr ve Akaîd-i Dîniyye

Ali Emîrî, eserinin devamında Hânî'nin Mem û Zîn dışındaki eserleri hakkında da bilgi verir:

Ve Nûbahâr isminde Kürdce ile 'Arabca lugati hâvî evlâd-ı Ekrâd için daha bir kitâbı olup, nihâyetinde yine manzûm olarak beş on sahîfe latîf ve belîğ bir vâdîde 'akâ'id-i dîniyyeyi beyân etmiştir. Ve Nûsha-i Tecvîd isminde tecvîd-i kelâm-ı Rabb-i Mecîd hakkında 'Arabiyyü'l-'ibâre bir kitâb-ı latîfî daha vardır ki, bunun her üçü de manzûr-ı hakîr olmuştur. İhtimâl ki daha başka te'lifleri de vardır (2014, s. 28).

Sondan başlayacak olursak, Ali Emîrî burada bahsettiği üç eser için (Nûbahâr, Akaîd-i Dîniyye, Nûsha-i Tecvîd) "manzûr-ı hakîr olmuştur" diyerek onları bizzat gördüğünü belirtmiştir. Bu doğrudur. Zira bu üç eseri de ihtiva eden bir elyazması nüsha bugün de Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde mevcuttur (Bknz. "A.E. Arabi 057/1" ve "A.E. Arabi 057/2"). Kütüphane kataloğunu hazırlayanlar Nûbahâr -ya da yazma nüshadaki harekelendirmeye göre Nevbahâr- ve Akaîd-i Dîniyye'yi bir eser saymış ve Nevbahâr adıyla "A.E. Arabi 057/2" demirbaş numarasıyla kaydetmiştir. Bu nedenle biz de Nevbahâr formunu kullanacağız. Ayrıca Nûsha-i Tecvîd ismi de yazma nüshada Nûshati't-Tecvîd şeklindedir. Biz de yazımızın devamında bu formu kullanacağız.

Nûshati't-Tecvîd yazmasının temmet kaydına göre müstensih "Zülfikar el-Hâlidî ibn Emîr Seyfeddîn" bu istinsahı 29 Teşrîn-i Âhir 1274/11 Aralık 1858 tarihinde tamamlamıştır (A.E. Arabi 057/1, vr. 49b). Nevbahâr ve Akaîd-i Dîniyye nüshasının temmet kaydında ise müstensih adı "Zülfikar Beg ibn Emîr Seyfeddîn Beg", tarih ise gün ve ay belirtilmeden "1274" ve "Mûsul" ibaresi ile beraber yazılıdır (A.E. Arabi 057/2, vr. 78a). Müstensihin hayatına dair bir bilgi bulamadıysak da kendisinin "Beg" ve babasının "Emîr" unvanlarını kullanmasından dolayı kendisinin Musul'da bir Kürt beyi olduğunu söyleyebiliriz. İncelediğimiz yazma nüshanın çok şık bir deri cilde sahip olması, gayet okunaklı, nefis bir nesih hatla, kırmızı ve siyah mürekkeple harekeli olarak istinsah edilmiş olması da onun iyi bir müstensih tarafından seçkin biri için istinsah edildiğini göstermektedir.

Ali Emîrî'nin Hânî'nin eserleri hakkında verdiği bilgilere dönecek olursak, onun telaffuzuyla Nevbahâr ya da Kürtçe literatürde bilinen adıyla Nûbar ya da Nûbihara Biçûkan, Hânî'nin 1683 yılında kaleme aldığı manzum bir sözlüktür. Ali Emîrî'nin de belirttiği üzere bu sözlük Kürtçe ve Arapça kelimeleri içerir. Ayrıca Hânî, bu eserini gerçekten de "evlâd-ı Ekrâd için", kendi tabiriyle "ji bo biçûkên Kirmancan" yazmıştır. Dolayısıyla onun medreseye giden çocuklar için başlangıç seviyesinde bir sözlük olduğunu söyleyebiliriz. Hânî, bütün bunları eserinin başında belirtir:

Vêk êxistin Ehmedê Xanî

Navê Newbihar ji bo biçûkan danî

Tercümesi: Derledi topladı Ahmed-i Hânî/Adını Nevbahar koydu küçükler için.

Ne ji bo sahib rewacan

Belkî ji bo biçûkên Kirmancan (A.E. Arabi 057/2, vr. 53b-54a)

Tercümesi: Rağbet görenler için değil/Yalnız Kürt çocukları için.

Hânî'nin eğitim sisteminde Nevbahâr'ın dört yazılış amacı vardır. İlk Kürt çocukları Kur'an'ı yüzünden okumayı bitirdiklerinde bu sözlük sayesinde Arap diline aşına olsunlar ve onu anlayabilsinler diyerdir:

Wekî ji Qur'anê xilas bin

Lazim e li sewadê çavnas bin (A.E. Arabi 057/2, vr. 54a)

Tercümesi: Kur'an'ı bitirir bitirmez/Yazıya aşına olmalıdırlar.

İkincisi Kürt çocuklarının Allah, peygamber, ilk dört halife gibi temel dinî bilgileri öğrenmesidir:

Xudê Ellah e qasid Resûl e ey Xudêzan

Xelîfe çar in hem çar îmam in ey Musilman (A.E. Arabi 057/2, vr. 54b)

Tercümesi: "Xudê" Allah'dır, "qasid" elçidir ey Allah'ı bilen/Halife dördtür hem dört imamdır ey Müslüman.

Üçüncüsü Kürt çocuklarına öğüt vermektir. Bu amaçla her bölümün başında bir pend/öğüt vardır. İlk bölümün öğüdü şudur:

Heta tu dewr û dersan nekî tekrar û mesrûf

Di dunyayê tu nabi ne meşhûr û ne me'rûf (A.E. Arabi 057/2, vr. 54a-54b)

Tercümesi: Derslerini ve ezberlerini tekrar edip gayret sarf etmeden dünyada ünlü ve bilinen biri olamazsın.

Dördüncü ve son amaç da Kürt çocuklarının aruz vezni kalıplarını öğrenmesi yani klasik şiire aşına olmalarıdır. Bu amaçla her bir bölüm farklı bir kalıpla yazılmış ve bu durum bölümün başında belirtilmiştir:

Mefa'îlun fe'ûlun mefa'îlun fe'ûlun

Çi xoş wezn e bibîtin hezec mekfûf û mehzûf (A.E. Arabi 057/2, vr. 54b)

Tercümesi: Mefa'îlun fe'ûlun mefa'îlun fe'ûlun/Hezec bahri mekfûf ve mahzûf olursa ne güzel vezindir.

Ali Emîrî, Nevbahâr'ın sonunda yine manzum olarak kaleme alınmış, 5-10 sayfalık, "akaîd-i dîniyyeden" bahseden bir eser bulunduğundan söz etmektedir. Doğrudur, Hânî, 1687 yılında İslam dininin temel inanç esaslarını anlattığı bir manzum akaidname de kaleme almıştır. Bu eser Kürtçe literatürde Eqîdeya Îmanê olarak bilinir. Eserin matla ve mahlas beyti şöyledir:

Li ba te muheqqeq bitin ev cewab

Duhî gohte min hatifî bê hicab

Tercümesi: Dün gaipten gelen bir ses perdesiz dedi ki bana/ Bu cevaplar bulunsun yanında muhakkak.

Sa Ehmed sena ke bi qewlin sehîh

Li tewhîdê Barî bi qewlin fesîh

Tercümesi: Yaradanın birliğini Ahmed gibi sahih ve fasih sözlerle öv.

Xudê yek e bê hevrê û bê heval

Ne me'zûlî ye ne mirin ne zeval (A.E. Arabi 057/2, vr. 72a-72b)

Tercümesi: Allah birdir, arkadaşsız ve dengi yok/Ne azledilir ne ölür ne yok olur.

Hânî'nin Nevbahâr'la beraber bu akaidname eseri de aruz vezniyle ve mesnevi nazım biçimiyle kaleme alınmıştır. Her ikisi de medreselerde okutulan, birbirini tamamlayan ve rağbet gören kitaplardır. Bu nedenle Osmanlı döneminde matbaayla buluşan ilk Kürtçe eserler arasında yer almaktadırlar. Her ikisi de ilkin İstanbul'da basılan El-Hediyyetü'l-Hamîdiyye f'l-Lugati'l-Kürdiyye içinde yer alırken (el-Hâlidî, 1310/1893, s. 279-292, 294-297), Birinci Dünya Savaşı sonrasında müstakil kitaplar olarak da basılmışlardır (Arslan, 2014, s. 101-106). Her iki eser de Latin harfleriyle yeniden neşredilmiş ve Türkçeye de tercüme edilmiştir (bknz. Hanî, 2016).

3.2. “Rukni'l-Îslam” ve “Rukni'l-Îman”

Hânî'nin Nevbahâr'ı ile akaidnamesi Kürt medreselerinin müfredatında okutulan iki temel eser olduğu için yazma nüshalarda da genellikle peş peşe yazılır ve bu ikisinin arasında “Fî Beyanê Rukni'l-Îslamê” ve “Fî Beyanê Rukni'l-Îmanê” başlıklı iki kısa bölüm yer alır. Örneğin Diyarbakır Yazma Eser Kütüphanesi'nde 751/2 ve 751/3 numarası ile kayıtlı olan ve 1198/1783-84 yılında Mustafa b. İsmail tarafında istinsah edilen Nûbar ve Akîde-i İman'ın yazma nüshaları kompozisyon olarak, hatta eserlerin birbirinin içine geçmesine kadar Zülfikar Beg'in istinsahı ile aynıdır. Bu nedenle Zülfikar Beg'in bu nüshadan yararlandığını ya da her iki nüshanın da daha eski başka bir ortak nüshadan istinsah edildiğini söyleyebiliriz.

İslam'ın ve imanın temel şartlarının sayıldığı bu “Fî Beyanê Rukni'l-Îslamê” ve “Fî Beyanê Rukni'l-Îmanê” bölümleri de Hânî'ye atfedilir ve genellikle akaidnamesinin başına eklenir (bknz. Hanî, 2016, s. 90-91). Bu bölümler biraz dağınık da olsa Ali Emîrî'nin bizzat incelediği Millet Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki nüshada da vardır:

Fî Beyanê Rukni'l-Îslamê:

Ger dipirsîtin kesek ji te riknê di Îslamê çi ne

Bibêje şehadetdan e hem pênc weqtê limêj û rojî ye

Tercümesi: Eğer sana sorarsa biri nedir diye İslam'ın rükünleri/De ki kelime-i şehadet getirmek ayrıca beş vakit namaz ve oruçtur.

Hem zekat e fitre ya di tewafa Ke'be ye

Ger hebit xercî nebin çu mani' we çu dijmin e” (A.E. Arabi 057/2, vr. 71b).

Tercümesi: Ayrıca zekât ve fitre, diğeri de Kâbe'yi tavaf etmektir/Eğer varsa yolluğun ve yoksa hiç engel ve hiç düşman.

Fî Beyanê Rukni'l-Îmanê:

Çi ye îman di eslê de bi luxet bawerî ye

Tu bizan qenc ku ew bawerî hinca bi çi ye

Tercümesi: Nedir iman? Aslında sözlük olarak inançtır/Sen iyice bil şimdi “o inanç neyedir?”

Bi Xudê ye bi kitêban bi resûl û melekan

Bike bawer ku şer û xeyr bi teqdîra wî ye

Tercümesi: Allah'adır, kitaplara, peygamberlere ve meleklerle/İman et ki hayır ve şer onun takdiri ileler.

Biyeqîn hem tu bizane ku qiyamet heq e

Her çî ev renga nizanit meger ew Rafizî ye” (A.E. Arabi 057/2, vr. 71b-72a).

Tercümesi: İnan ayrıca bil ki kıyamet haklıdır/Her kim bunu böyle bilmezse o Rafizî'dir.

Hânî'nin dinî anlayışını kavramak için bu son beyitteki “Rafizî” kavramı üzerinde durmalıyız. Rafizîler başlangıçta ilk üç halifenin (Ebû Bekir, Ömer ve Osman) meşruiyetini kabul etmeyen dar bir grubun ismi iken zamanla genişleyerek bütün Şii fırkalarının hatta Şii unsurlar taşıyan bâtinî dervişlerin adı olmuştur (Öz, 2007, s. 396). Örneğin Kanûnî devri şairlerinden Taşlıcalı Yahyâ Bey (ö. 1582), bir beytinde Safevîler üzerine sefer yapma iştahını belirtirken Şiiliğin hâmisî konumunda olan İran şahı için “Râfizî şahı” der (2023, s. 38).

Hânî'nin eserlerinde de Rafizî sıfatı Şiilik için kullanılmıştır. Osmanlı-İran sınırındaki Bayezid'de (bugünkü Ağrı Doğubayazıt), Safevîlerin etki alanındaki bir bölgede yaşayan Hânî, gerek akaidnamesinde gerekse diğer eserlerinde ehl-i sünnet inancını savunmuş ve Şiiliğe karşı çıkmıştır. O, Nevbahâr'da ve akaidnamesinde ilk dört halifenin adını sayarak hepsini meşrû kabul ettiğini açıkça belirtmiştir (Hânî, 2016, s. 22, 104-106). Yine Nevbahâr'da dört halifenin yanı sıra ehl-i sünnetin dört mezhep imamının da isimlerini saymış ve talebelerinden böyle bilmelerini istemiştir (Hânî, 2016, s. 22). Hânî, tartışmalı bir konu olan Yezid'e lanet okuma bahsinde de “ölüsüne lanet etmeyin, pistir, bulaşmayın” tavsiyesinde bulunmuştur (Hânî, 2016, s. 102-103). Yine Mem û Zîn'de gönlüne seslenirken kelime oyunu yaparak “rafz eden/terk eden olma, sünni ol” demiştir:

Refzê meke tu, bi dil be sunnî

Ma Baîuke? Wejmek, ente mînnî!

Tercümesi: Terk etme, gönülden sünni ol/Sana ne oldu, yazıklar olsun, sen benim bir parçamsın (Xanî, 1968, s. 264-265).

3.3. Hânî'ye aidiyeti tartışmalı bir eser: Nüşati't-Tecvîd

Ali Emîrî, Hânî'ye ait olduğunu iddia ettiği başka bir eserden de bahseder. Bu şimdiye kadar hiç duyulmamış bir eserdir: Nüşati't-Tecvîd. Dinlerini öğrensinler, Kur'an'ı anlasınlar diye manzum bir sözlük ve akaidname yazan Hânî, yine talebeleri Kur'an'ı daha doğru okusunlar diye mensur bir tecvid kitabı yazmış olabilir mi?

Nüşati't-Tecvîd, yukarıda bahsettiğimiz Millet Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki yazmada aynı müstensih tarafından iki defa istinsah edilmiştir (A.E. Arabi 057/1, 1a-18b; 23a-49b). Ali Emîrî'nin bu eseri de Hânî'ye atfetmiş olmasının en büyük sebebi onun Nevbahâr ve Akâid-i Dîniyye ile aynı deftere yazılmış olmasıdır diyebiliriz. Zira ilk ikisi tartışmasız Hânî'ye aittir. Ayrıca bu tecvid kitabının başında onun talebeler için (li't-tâlibîn) temel tecvid kitaplarından derlendiği belirtilmiştir. Bu durumun Hânî'nin müderris kimliğiyle ve Nevbahâr'ın giriş bölümüyle örtüşmesi de Ali Emîrî'yi bu kanaate sevk etmiş olabilir. Ancak yazma nüshanın tamamı üzerinde yaptığımız incelemede Nüşati't-Tecvîd'in Hânî'ye ait olduğuna dair hiçbir emare bulamadık. Eserin hiçbir yerinde müellif ismi geçmiyor. Yalnız temmet kaydında kim tarafından istinsah edildiği yazılıyor ki o da yukarıda belirttiğimiz üzere Musul'dan Zülfikar Beg'dir.

Kanaatimizce Nüşati't-Tecvîd'in Hânî'ye ait olma ihtimali çok düşüktür. Öncelikle şimdiye kadar Hânî hakkında yapılan hiçbir çalışmada böyle bir eserden söz edilmemiştir. İkincisi bu eser Ali Emîrî'nin tabiriyle "Arabiyyü'l-'ibâre bir kitâb"dır. Oysa Hânî'ye ait olduğu kesin olan üç eser de (Mem û Zîn, Nevbahâr, Akâid-i Dîniyye) Kürtçedir. Dolayısıyla Hânî, talebeleri için böyle bir eser yazacak olsaydı bunu yine Kürt diliyle yapmayı tercih ederdi diyebiliriz. Çünkü müderrislik yaptığı bölge itibariyle talebelerinin anadili Kürtçedir. Yine Mem û Zîn'deki ifadelerinden kendisinin Kürtçe yazma konusunda duyarlı olduğu da açıkça görülüyor (bknz. Xanî, 1968, s. 60-67). Ayrıca belirtmek gerekir ki Kürt medreselerinde Kürtçe tecvid geleneği de vardır. Örneğin Molla Halil-i Siirdî (Mela Xelîlê Sêrtî, ö. 1843) Kürtçe bir tecvid kitabı telif etmiştir (Adak, 2015, s. 330). Bütün bunlardan ötürü Nüşati't-Tecvîd'in Hânî'ye ait olduğunu söyleyemeyiz.

Ali Emîrî, Hânî'nin eserleri bahsini "İhtimâl ki daha başka te'lifleri de vardır" (2014, s. 28) diyerek ucu açık bir şekilde bitirir. Gerçekten de Hânî'ye ait olduğu kesin olan üç eser ve divanı dışında ona atfedilen başka eserler de vardır. Örneğin Celadet Ali Bedirhan, Hânî'nin gökyüzü ve yıldızlardan bahseden bir coğrafya kitabı da yazdığını duyduğunu ama bütün aramalarına karşın onu bulamadığını belirtir (Azîzan, 1941, s. 10).

3.4. Ahmed-i Hânî'nin kişiliği

Ali Emîrî, Hânî'nin eserlerinden bahsettikten sonra onun kişiliği ve biyografisi hakkında da kısaca bilgi vermektedir: “Âşık-ı muhrik ve münşî-i müflik olup Bâyezîd sancağı ümerâsının mu'allim ve kâtibi idi. Bâyezîd şehrinde vefât ederek dâ'ire-i hükûmette medfûn ve ol havâlînin ziyâretgâhıdır” (2014, s. 28).

Ali Emîrî'nin Hânî'yi “âşık-ı muhrik” yani yakıcı bir âşık olarak nitelendirmesinin sebebi Mem û Zîn'deki lirizm ve trajik aşk hikâyesi olmalıdır. Mem û Zîn, hem beşerî aşkı (Tacdîn ve Sitî) ve hem de beşerî aşktan ilahî aşka yükselişi, visali cennete kalan o saf aşkın mertebelerini (Mem ile Zîn) aynı hikâye içinde okura sunması yönüyle Leyla ile Mecnûn'dan ayrılan hatta onu aşan bir edebî metindir.

Hânî'nin tarikat ehli bir sûfî olması da “âşık-ı muhrik” sıfatını almasına sebep olmuş olabilir. Nitekim Hânî bir şiirinde bizzat belirttiği üzere Nakşibendî tarikatından bir şeyhe bağlıdır (Doskî, 2023, s. 192). Kaynaklarda kendisi için “şeyh” unvanının kullanılması da onun müridinden halifelik aldığını gösteriyor. Ancak Nevbahâr'ında talebelerine yaptığı öğütlerden birinde geçen “Şeyhlik, sofuluk ve keramet ilim okumak ve ameldir” (Hânî, 2016, s. 46) ifadesinden yola çıkarak Hânî'nin tarikatların bâtinî yönüne fazla meyletmediğini, kendisini medrese ve ehl-i sünnet dairesinde konumlandığını görüyoruz.

Ali Emîrî'nin Hânî için kullandığı “münşî-i müflik” yani usta bir nesir yazarı ifadesi tartışılmalıdır. Zira Hânî'nin bilinen bütün eserleri manzumdur. Ali Emîrî, Arapça kaleme alınmış mensur Nüşatî't-Tecvîd'i de Hânî'ye ait saydığı için onu bu şekilde vasıflandırmış olmalıdır. Yoksa elimizde Hânî'ye ait hiç nesir örneği bulunmamaktadır. Yalnız Nevbahâr'ın dibacesi secî' olarak değerlendirilmiştir (Hânî, 2016, s. 9).

Ali Emîrî'nin Hânî için “münşî-i müflik” demesinin diğer sebebi de Hânî'nin Bayezid sancağı hükümdarlarının münşisi/kâtibi olmasıdır. Bu doğru bir bilgidir. Hatta Hânî'nin Bayezid sancakbeylerinden Muhammed Beg'in ölümü üzerine yazılmış Kürtçe bir mersiyesi de vardır:

Kanê Muhammed Beg gelo kan padişahê Serhedan

Îro ji dil bigrîn dilo kan padişahê Serhedan (Doskî, 2023, s. 225)

Tercümesi: Nerede Muhammed Beg acaba, nerede Serhadlerin padişahı? Ey gönül! Bugün içten ağlayasın, nerede Serhadlerin padişahı?

Hânî'nin Bayezid sancakbeyleri ile ilişkisini gösteren diğer bir delil de Mem û Zîn'de adı andığı ve kendisine hak ettiği değeri vermediğinden şikâyet ettiği ama yine de kendisi için dua etmeyi ihmal etmediği Mîrza Beg'dir (Xanî, 1968, s. 66-67). Yapılan son araştırmalara göre Mîrza Beg, önceden Eleşkirt beyi iken 1102/1692 yılında Bayezid sancakbeyi olarak atanmıştır (Kaya, 2022, s. 530). Böylece Hânî'nin Mem û Zîn'i yazdığı dönemde onun Bayezid

sancakbeyi olduğunu; Hânî'nin eseri için kendisinden hâmilik beklentisinde olduğunu ama Mîr'in o "xasê nezer [özel bakış]"ı Hânî'den esirgediğini öğreniyoruz.

Hânî'nin kâtipliğini alt düzey bir memuriyet olarak değerlendiremeyiz. Nitekim saray kâtibi (münşî) Osmanlı bürokrasisinde sancakbeyin yakınında duran önemli bir makamdır. Bunun dışında Hasan Tanrıverdi bir söyleşisinde Hânî'nin sadece münşî değil aynı zamanda müderris ve Bayezid sancağının kadısı olduğunu ve ünlü İshak Paşa Sarayı'nın temeli atılırken bu yapının duasını şehrin kadısı olarak onun yaptığını belirtir (TRT 2, 2023). Doğrusu tarihte hem kadı, hem münşî hem de şair ve tarihçi unvanlarını bir arada taşıyan ilim adamları vardır (bkz. Çubukçu, 1999). Hakeza Hânî'nin babası Molla İlyas'ın müderris, abisi Molla Kasım'ın da Bayezid sancakbeyi Muhammed Beg'in hem damadı hem de münşisi olması (Doskî, 2023, s. 11-12) onun ulema ailesinden olduğunu, iyi bir eğitim aldığını ve yönetici sınıfına yakınlığını gösteriyor. Hatta Hânî'nin yeğeni -Molla Kasım'ın oğlu- Molla Muhammed'in Bayezid sancak merkezinde değil ama Dizesor (Kızıldize) Kalesi'nde kadılık yaptığı da kaynaklarda nakledilir (Doskî, 2023, s. 13) ancak Hânî için kadılık durumunu ispatlayacak bir belge elimizde yoktur. Hânî'nin yukarıda bahsettiğimiz Mîrza Beg'den ümidi belki de kendisinin kadı olarak merkeze (İstanbul'a) tavsiye edilmesiydi ve kırgınlığına bakılırsa bu beklentisi gerçekleşmemiştir. Nitekim buna benzer bir durum şeyhülislamlık makamını arzulayan Osmanlı şairi Bâkî'nin (ö. 1600) de başına gelmiştir (Çavuşoğlu, 1991, s. 538). Hânî'nin sancak merkezinde kadı olma ihtimalini düşüren bir durum da Osmanlı'da XVI. yüzyılın sonunda kabul edilen ve "kenar medrese" tabir edilen imtiyazsız taşra medreselerinden icazet alanların kadılığa aday dahi olamayacağı kararıdır (Ortaylı, 2001, s. 70). Doğrusu Hânî'nin hangi medreselerde okuduğunu, hangi âlimden icazet aldığını kesin olarak bilmiyoruz. Ancak Mem û Zîn'de kendinden bahsederken ve eserine insaf gözüyle bakılmasını rica ederken şöyle der:

Ez pêlewer im ne gewherî me

Xudreste me ez ne perwerî me

Tercümesi: Ben gezgin satıcıyım, cevher satıcısı değil/Kendi kendime yetişmişim, yetiştirilmiş değil.

Kurmanc im û kohî-yû kenarî

Van çend xeberêd-i girdewarî

Tercümesi: Ben Kürdüm, dağlıyım, kenardanım/ Derlediğim şu birkaç sözü... (Xanî, 1968, s. 76-79).

"Pêlewer" kelimesi Türkçeye "çerçi" olarak da çevrilebilir. Nitekim Hânî, yine Mem û Zîn'de şiirini kumaşa benzetmekte, hüner ve olgunluk pazarında kumaşına müşteri çıkmamasından şikâyet etmektedir (Xanî, 1968, s. 62-63).

Divan şairleri kendilerini ve eserlerini öven fahriyeler yazarken Hânî'nin bu mütevazı ifadeleri kenarda kalmışlık/taşra kırgınlığı, hak ettiği değeri görmeme ve murat ettiği bir şeye ulaşamama ruh halini yansıtıyor olabilir. Nitekim Osmanlı edebiyatında taşra şairlerinin merkezde kabul görmemesi hatta horlanması XV. yüzyılda Necâtî Bey'e kadar uzanmaktadır (Ergül, 2009, s. 41).

Hânî'nin, bürokratik unvanlarının yanında Ali Emîrî'nin de vurguladığı “muallimlik” vasfı da vardır. Telif ettiği eserler de onun eğitimci kimliğini göstermektedir. Bu sadece manzum sözlük ve akaidname gibi ders kitabı niteliğinde hazırladığı eserlerden ibaret değildir. O eğitim felsefesi üzerine de kafa yormuştur. Örneğin yukarıda da bahsettiğimiz üzere dibace ve 13 bölüm üzerine inşa ettiği Nevbahâr eserinde her bölüm bir öğüt ile başlar. Bu öğütlerin bazıları -örneğin yukarıda alıntıladığımız ilk öğüt- genel olarak bütün öğrencilere dönüktür. Ancak Hânî'nin aşağıdaki öğütü bize onun şehzade yetiştiren bir muallim olduğunu, tavsiyelerinin de bu yönde şekillendiğini göstermektedir:

Ger te divêtin bibî mîr û ser û mu‘teber

Kizb û xilafê mebêj ger te diken ker bi ker (A.E. Arabi 057/2, vr. 62a)

Tercümesi: Eğer emir, reis ve itibarlı olmak istiyorsan seni parça pinçik etseler de yalan ve çelişkili konuşma.

Hânî, sadece öğrencilere değil, bizzat yöneticilere de öğüt vermiştir. Mîr Zeyneddin'in kötülük timsali Beko'yu kapısında tutması, sözüne değer vermesi bağlamında onu eleştirmiş ve Mem û Zîn'de “ideal yönetici nasıl olur/olmalıdır?”, “şairlerin ve ulemanın yönetici sınıfı ile yakınlığı/ilişkisi hangi düzeyde olmalıdır?” sorularını da tartışmıştır (bkz. Kaya, 2022). Bu anlamda Mem û Zîn bir siyasetname olarak da okunabilir ve değerlendirilebilir. Mem û Zîn'in dibacesinde hem şahsi olarak takdir edilmemekten hem de genel olarak Kürt şiirindeki hâmi noksanlığından şikâyet eden Hânî, yöneticilerden uzak durulması gerektiği kanaatine varır:

Hukkam-i bi batin û bi zahir

Bê şibhe mişabih in bi agir

Tercümesi: Beyler içleriyle ve dışlarıyla/Şüphesiz ateşe benzerler.

...

Zînhare bi wan nekî tu bawer

Ger bab û pisî û ger birader

Tercümesi: Sakın ha, inanmayasın onlara sen/Baba, evlât ve kardeş bile olsa.

Xasma ku miqerrebêd-i bedxwah

Nêzikî bibin neûzubillah

Tercümesi: Özellikle bedhah yakınlar/Onlara yaklaşırlarsa... Allaha sığınınız (Xanî, 1968, s. 222-223).

3.5. Ahmed-i Hânî'nin türbesi

Hânî, 1097/1685 yılında Bayezid Kalesi'nin karşısında bir cami yaptırır. Yapının imar tarihini bu kadar net bilmemizin sebebi camiye ait Kürtçe manzum kitabede ebced hesabıyla bu tarihin çıkmasıdır (Doskî, 2023, s. 16). Yapı, küçük bir mescit ve medreseden oluşmaktadır. Ölümünden sonra Hânî de buraya gömülmüş ve üzerine bir kümbet yapılmıştır. Böylece üç parçalı mütevazı bir yapı meydana gelmiştir. Ali Emîrî'nin sözlerinden yola çıkarak Hânî'nin sarayda hanedan çocuklarına buradaki medresede ise ahalinin çocuklarına ders verdiğini söyleyebiliriz.

Ali Emîrî'nin “dâ'ire-i hükûmette medfûn ve ol havâlinin ziyâretgâhıdır” sözü Hânî'nin ölümünden sonra hem yönetici sınıftan hem de halktan teveccüh gördüğünü gösteriyor. Zira kişinin gömüldüğü yer de bir statü nişanesi olarak değerlendirilebilir. Örneğin Molla Cezerî, hanedan üyesi olmadığı halde Cizre'de, müderrisi olduğu Kırmızı Medrese'nin altında Mîr İmadeddîn'in ve diğer hanedan üyelerinin arasında defnedilmiştir. Hatta onun adı burada medfun yöneticilerin adını aşmış ve burası halk arasında “Melayê Cizîrî Türbesi” diye anılır olmuştur (Açıkyıldız Şengül, 2014, s. 193).

Ali Emîrî'nin “dâ'ire-i hükûmet” dediği Bayezid Kalesi olmalıdır. Zira kaynaklara göre Bayezid beylerinin ünlü İshak Paşa Sarayı, Hânî'nin yaşadığı dönemde henüz tamamlanmamıştır (Bingöl, 2007, s. 387). Bayezid Kalesi de dik bir yamaçta eski kasabadan 300 metre yüksekliktedir. Bugün büyük oranda izleri silinse de Bayezid, Hânî zamanında surlarla çevrili muhkem bir serhad iliydi (Kaya, 2018, s. 20).

Ali Emîrî'nin de belirttiği üzere Hânî'nin mezarı halkın ziyaretgâhıdır. Geçmişte ziyaretgâh olduğunun diğer bir delili de Osmanlı vilayet salnameleridir. Nitekim 1290/1873, 1291/1874, 1294/1877 ve 1299/1882 tarihli Erzurum vilayet salnamelerinde Hânî için evliya manasında “ehlullah” ifadesi kullanılarak “Bâyezîd sancağında ehlullâhdan Ahmed-i Hânî ve (...) defn-i hâk-ı rahmetdirler” denmiştir. Yine 1312/1894 tarihli Erzurum vilayet salnamesinde ise “Bâyezîd kasabasında ehlullâhdan Ahmed-i Hânî ve (...) defn-i hâk-ı rahmet ve ziyaretgâh-ı ümmetdirler” ifadesi geçer (Ersü, 2011, s. 117). Celadet Ali Bedirhan da Serbestî gazetesinin 14 Mayıs 1919 tarihli 495. sayısındaki yazısında Hânî'nin mezarını “Kürdlerin Kâbe-i milliyeti” olarak nitelendirmekte ve özel günlerde halkın “türbe-i mübarekesi”ni ziyaret ettiğini belirtmektedir (Arslan, 2016, s. 422).

4. Molla Hüseyin-i Bateyî (Melayê Bateyî)

Ali Emîrî, Hânî'den sonra üçüncü ve son Kürt şairi hakkında şu bilgileri verir: “Kezâlik Cizre kazâsına tâbi‘ Bat karyeli bir zât dahi Kürdce ve mevzûn bir Mevlid-i Nebevî te'lîf eylemiştir ki, el-ân Ekrâd arasında kemâl-i rağbetle kırâ'at olunmaktadır” (2014, s. 28).

Ali Emîrî'nin bahsettiği kişi Molla Hüseyin'dir. Bat ya da Bate isimli köyüne nispetle “Bateyî” diye anılmış ve kendisi de bunu mahlas olarak kullanmıştır. Kürtçe literatürde yaygın kullanılan adı Melayê Batê ya da Melayê Bateyî'dir. (Sadinî, 2011, s. 20-21).

Ali Emîrî, Bat/Bate köyünün Cizre kazasına bağlı olduğunu belirtmekte ancak 1928'de Dâhiliye Nezareti'nin yayımladığı Köylerimiz çalışmasına göre Bate (باطه) köyü Hakkâri vilayetinin Beytüşşebab kazası merkez nahiyesine bağlıdır (s. 571). Bu köyün tarihinde (bkz. Sadinî, 2011, s. 13-17) daha önce Cizre'ye bağlı olduğuna dair herhangi bir veri bulamadık. Cizre çevresinde benzer isimli bir de “Batê (باتى)” köyü vardır ancak o da Mardin'in Midyat kazasına bağlıdır (Köylerimiz, s. 927).

Molla Hüseyin-i Bateyî, Kürt diliyle başka eserler telif etmiş olsa da ona Kürt edebiyatında şöhret kazandıran eseri manzum mevlididir. Hz. Muhammed'in doğumunun ve faziletlerinin anlatıldığı manzum mevlid geleneği Doğu dillerinde daha eski olmakla beraber bildiğimiz kadarıyla Kürt dilinde müstakil bir eser olarak ilk mevlidin müellifi Bateyî'dir. Bu eserin bilinen en eski yazma nüshası 1206/1791-92 tarihlidir ve “Kurd 7” demirbaş numarasıyla St. Petersburg Bilimler Akademisi (Eski adıyla Leningrad Genel Kütüphanesi) A. Jaba Koleksiyonu'nda yer almaktadır (Adak, 2017, s. 5-7). Türkiye kütüphanelerinde bilinen en eski nüshası ise 1240/1824-25 tarihli ve “06 Hk 4390” numarasıyla Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Bu nüshaya göre eserin matla ve mahlas beyti şöyledir:

Hemdê bêhed bo Xudayê 'alemîn

Ew Xudayê daye me dînê mubîn (06 Hk 4390, vr. 1b)

Tercümesi: Sonsuz şükran âlemlerin sahibi için/Ki o bize apaçık dini vermiştir.

...

Bo cemî'i'l-mu'minînê salihe

Bo feqîrê **Bati'î** el-Fatihe (06 Hk 4390, vr. 21b)

Tercümesi: İyi işler yapan inananların hepsi için/Muhtaç Bateyî için el-Fatiha.

Ali Emîrî, “el-ân Ekrâd arasında kemâl-i rağbetle kırâ'at olunmaktadır” diyerek Bateyî Mevlidi'nin XIX. yüzyılın sonunda Kürtler arasında büyük bir ilgiyle okunduğunu belirtmektedir. Gerçekten de Bateyî'den sonra Kürtçenin Kurmancî lehçesiyle kırktan fazla mevlid yazıldığı hâlde (listesi için bkz. Arslan, 2021a, s. 207-208), Bateyî Mevlidi, ahengi ve halkın yaşattığı dinî gelenek içindeki konumuyla bu yaygınlığını sürdürmektedir.

Ali Emîrî'nin Kürtçe mevlidin müellifinin adını bilmemesi, "Bat karyeli bir zât" demesi, onun bilgisizliğini değil mevlidin nasıl halk kültürüne mâl olduğunu; geniş bir coğrafyada çokça okunduğu için artık şairinin unutulmuş anonim bir eser hüviyeti aldığını göstermektedir. Doğrusu bugün de Kürt edebiyat tarihinden haberdar olmayan dinleyiciler mevlidin bir manzume olduğunu, bir şair tarafından yazıldığını bilmeden onu kutsal bir metin addedip ona uygun şekilde saygı duymaktadırlar.

Bateyî Mevlidi, mevlid kandili dışında doğum, ölüm, evlilik, ev sahibi olma, hastalıktan veya başka bir musibetten kurtulma gibi farklı vesilelerle yaygın olarak okunduğu için hem yazılı hem de sözlü Kürt kültürünün ayrılmaz bir parçası olmuştur. Özellikle sesi güzel olan medrese talebeleri ve bazı imamlar evlere -son dönemde artık düğün salonlarına- mevlid okumaya giderek hem yemek yerler hem de sadaka alırlar. Bu performans icrası ve bunun maddî bir karşılığının olması mevlidi Kürt medreselerinde okutulan başlıca Kürtçe kitaplardan biri konumuna getirmiştir. Bu durum modernleşme sürecinde Kürtçe kitap yayıncılığına da etki etmiştir. Osmanlı döneminde basılan Kürtçe kitapları incelediğinizde en çok basılan kitabın Bateyî Mevlidi olduğunu görürüz (Arslan, 2014, s. 84).

Bateyî'nin diğer eserleri ile beraber mevlidi de Latin harflerine aktararak neşredilmiştir (bknz. Sadinî, 2011). Eser, 2015 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Latin harfli Kürtçe, Türkçe tercüme ve Milli Kütüphane'deki yazma nüshasının tıpkıbasımıyla beraber yayımlanmıştır (Bateyî, 2015).

5. Ali Emîrî'nin Kürt Şairleri Hakkındaki Kaynakları

Ali Emîrî'nin Mir'âtü'l-Fevâ'id'de Kürt şairleri hakkında verdiği bilgilerin, yaptığı tespitlerin ve değerlendirmelerin önemli bir kısmı şahsi gözlemleridir. Molla Ahmed-i Kürdî için yaptığı "Ekrâd arasında pek ziyâde iştihâr etmiştir" değerlendirmesi; Ahmed-i Hânî için söylediği "Ekrâd meyânında ve o lisâna vâkıf olanlar 'indinde büyük bir rağbet ve iştihârî hâ'izdir" sözü ve Bateyî Mevlidi için yaptığı "el-ân Ekrâd arasında kemâl-i rağbetle kırâ'at olunmaktadır" tespiti onun Kürt toplumu içinde bizzat müşahede ettiği durumlardır.

Doğrusu Ali Emîrî gibi dikkat ve tecessüs sahibi birinin XIX. yüzyıldan aktardığı gözlemler ve değerlendirmeler bugün için bir belge niteliğindedir ve Kürt edebiyat tarihi için de önemlidir. Nitekim Ali Emîrî'nin özgeçmişi de bu değerlendirmeleri yapmaya müsaittir: Diyarbakır'da doğup büyüyen Ali Emîrî 1285/1868 senesinde Şirvan'da görev yapan dayısının yanına giderek burada Kürtçe konuşmayı öğrendiğini "Kürtçe tekellümü Şirvan'da öğrendim" diyerek belirtir (Ali Emîrî, 2018, s. 93). Böylece Ali Emîrî'nin Mir'âtü'l-Fevâ'id'i yazmaya başlamadan evvel

Kürtçe bildiğini kendi ağzından öğreniyoruz. Yine 1292/1875 senesinde rahatsızlığı nedeniyle Mardin'de görev yapan dayısının yanına gider ve üç yıl Kâsım Pâdişâh Medresesi (Kasımiye Medresesi)'nde okur (Ali Emîrî, 2018, s. 94). Kısacası doğup büyüdüğü yer ve gezdiği bu şehirler Ali Emîrî'ye Kürtler arasında gözlem yapma şansı vermiştir diyebiliriz.

Ali Emîrî'nin Mir'âtü'l-Fevâ'id'de Kürt şairleri hakkında verdiği bilgilerin diğer kaynağı ise zengin kütüphanesi ve derin kitap bilgisidir. Ali Emîrî'nin Ahmed-i Hânî'nin eserlerinden bahsederken “bunun her üçü de manzûr-ı hakîr olmuştur” ifadesi bunun en büyük kanıtıdır. Gerçekten de bahsettiği üç eseri barındıran ve 1858 tarihinde istinsah edilen yazmanın kütüphanesinde bulunduğunu yukarıda detaylıca anlattık.

Ali Emîrî'nin şahsi kütüphanesi dışında bir de aile çevresinden bahsetmek gerekir. Zira dedesi Seyyid Mehmed Emîrî Çelebi (ö. 1724-25) şair olduğu gibi yakın akrabaları arasında da şair ve ilim ehli çoktur (Ali Emîrî, 2020, s. 28). Ali Emîrî onların kütüphanesinden de yararlanmış. Hatta Mardin'de iken Firdevsî'nin Şâhnâme'sini okumak ister de Mardin'de temin edilemeyince dayısı vasıtasıyla Bağdat'a telgraf çekilip posta yoluyla bir nüshası tedarik edilir (Ali Emîrî, 2018, s. 94). Vefatı üzerine bir yazı kaleme alan tarihçi Ahmet Refik “Ali Emîrî için hayât, kitâptan başka bir şey değildi. Gâyet sâde yaşar, kitâp almak için nafakasını bile kesmekten zevkyâb olurdu”, der (2011, s. 156).

Ali Emîrî'nin bilgisinin başlıca kaynaklarından biri de bizzat ilim ve edebiyat merkezi Diyarbakir'dir diyebiliriz. Bunu Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi adlı eserinde kendisi şöyle dile getirir:

Ben dünyaya geldiğim zaman Diyârbekir âdeta bir kütüphâne-i ulûm şeklinde idi. Diyârbekir eşrafından Müftü Derviş Efendi merhûmun evlatları hânesine gider, üç dört bin cild kitap görürdüm. Diyârbekirli Said Paşa merhûmun kâşânesine gider, yine bir hayl-i kütüb-i nefise bulurdum. Sâir eşraf-ı İslâm hâneleri de böyle idi. Bizim hânelere gelince, dayılarımda, büyük amcam Şa'bân Kâmi Efendi hazretlerinde bilâ-mübâlâğa on bin cild kütüb-i âliye mevcûd idi (Ali Emîrî, 1918, s. 88).

Yaptığımız ziyaretler ve katalog taramalarında Diyarbakır Yazma Eser Kütüphanesi'nde birçok Kürtçe yazmanın da bulunduğunu gördük. Bütün bunlar neticesinde Ali Emîrî'nin yaşadığı şehir, gördüğü yerler ve sosyal çevre bakımından kitapla ve Kürtçeyle hemhal olduğunu söyleyebiliriz.

Mir'âtü'l-Fevâ'id'den evvel 1277/1860 yılında istinsah edilmiş olması ve kütüphanesinde bir nüshasının bulunması (A.E. Roman 86) hasebiyle Ali Emîrî'nin Cami'eyê Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî adlı eserden de yararlanmış olabileceğini düşünüyoruz. Zira bu derleme kitaptaki özellikle dördüncü risale Kürt diliyle eser veren şair ve musannıflardan

bahseden bir tezkiredir ve içinde Ali Emîrî'nin bahsettiği üç şair de vardır (Jaba, 1277/1860, s. 13-16; Fransızca tercümesi için bkz. Jaba, 1860, s. 7-11). Ali Emîrî'nin bu tezkiredeki diğer şairlerden bahsetmemesinin sebebi onların Cizre ile dolayısıyla Diyarbekir ile doğrudan bir ilgisini kuramamasıdır. Başta da belirttiğimiz üzere Ali Emîrî'nin Mir'âtü'l-Fevâ'id'inin odak noktası Diyarbekir (Âmid) şehridir. Bu üç Kürt şairinin bu eserde yer bulmasının sebebi de onların Cizre'yle, Cizre'nin de Diyarbekir'le olan bağıdır.

SONUÇ

Ali Emîrî'nin Diyarbekir özelinde yaptığı çalışmalar Osmanlı döneminde İstanbul dışı kültür ve medeniyet tarihinin aydınlatılmasında önemli bir boşluğu doldurmuştur. Nitekim Mir'âtü'l-Fevâ'id eseri de hem biyografi açısından hem de mimarî eserler hakkında verdiği bilgilerle Diyarbekir kültür tarihi açısından zengin bir kaynaktır. Ali Emîrî'nin XIX. yüzyılda tamamladığı bu kaynakta üç Kürt şairinden de bahsetmiş olması onu Kürt edebiyatı tarihi açısından da değerli kılmaktadır.

Eserinin odağına Diyarbekir'i alan Ali Emîrî, Cizre'nin Diyarbekir ile olan idari bağlantısı vesilesiyle bu kaza hakkında bilgi verirken üç Kürt şairinin hayatı ve eserleri hakkında da bilgi verir. Bunlar divan sahibi Molla Ahmed-i Kürdî, Mem û Zîn'in şairi Ahmed-i Hânî ve Kürtçe Mevlid-i Nebevî'nin şairi Molla Hüseyin-i Bateyî'dir. Ali Emîrî'nin Kürt edebiyatı bilgisinin bu üç şairle sınırlı olmadığı çok açıktır ancak hazırladığı eserin bir çerçevesinin olması onu Cizre'yle, dolayısıyla Diyarbekir'le bağlantısını kuramadığı Kürt şairleri hakkında bilgi vermekten alıkoymuştur.

Ali Emîrî'nin üç Kürt şairi hakkında verdiği bilgiler tezkire niteliğinde kısa bilgilerdir. Buna rağmen orijinal ve önemli oldukları görülüyor. Onları önemli kılan husus Ali Emîrî'nin şahsi gözlemlerini ve zengin kütüphanesini yansıtmasıdır. Diyarbekir'de doğan ve genç yaşından beri şehir şehir dolaşan Ali Emîrî, Molla Cezerî Divanı, Mem û Zîn ve Mevlid'in XIX. yüzyılda halkta bulunduğu yankıyı bize aktarmıştır. "... iştihar etmiştir", "büyük bir rağbet ve iştiharî hâ'izdir", "kemâl-i rağbetle kırâ'at olunmaktadır" gibi ifadeler Kürt klasiklerinin halkta bulunduğu karşılığı bir şahidin kaleminden bize aktarmaktadır.

Ali Emîrî'nin verdiği bilgilerin hem kaynağı hem de tamamlayıcısı olan unsur ise zengin kütüphanesidir. Zira Ali Emîrî, bahsettiği eserlerin bazılarını bizzat görmüştür ve bunlar bugün de Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde incelenmeye açıktır. Ali Emîrî'nin bahsettikleri dışında da bu tarihî kütüphanede Kürtçe kaynaklar vardır. Dolayısıyla Ali Emîrî'nin bilgisi, gözlemleri ve kütüphanesi birbirini tamamlamış ve ortaya Mir'âtü'l-Fevâ'id çıkmıştır diyebiliriz.

Kaynakça

- Açıkyıldız Şengül, B. (2014). Cizre Kırmızı Medrese: Mimari, İktidar ve Tarih. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 38, 169-198.
- Adak, A. (2015). *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*. (3.baskı). İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Adak, A. (2017). Destnivîsên Mewlûda Melayê Bateyî di Arşîva A. Jaba de: Nasandin û Analîz. *The Journal of Mesopotamian Studies*, 2(2), 1-29.
- Ahmed Cemal. (1311/1895). *Coğrafya-yı Osmanî*. İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası.
- Ahmet Refik. (2011). Vefeyât ‘Ali Emîrî Efendi (1274-1342) Hayât ve Âsârı. (Haz. M. Arslan). *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 6, 156-158.
- Ali Emîrî. (1918). *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi*. Dar’ul-Hilâfe: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası.
- Ali Emîrî. (2014). *Mir’âtü’l Fevâ’id fî Terâcimi Meşâhîri Âmid - Mukaddime Cilt I Diyarbakır Ulemâ ve Eşrâfi*. (Haz. G. Kut - M. Öğmen – A. Demir). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Ali Emîrî. (2018). *Tezkire-i Şu‘arâ-yı Âmid*. (Haz. İ. Kadıoğlu). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ali Emîrî. (2020). *Ali Emîrî Divanı*. (Haz. S. Yazar - M. U. Arslan). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Arslan, M. (2014). Di Dewra Osmanîyan de Weşangeriya Kitêbên Kurdî (1844-1923). (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Mardin Artuklu Üniversitesi.
- Arslan, M. (2016). Serbestî Gazetesi (1918-1919) ve Bedirxanîler: Celadet Alî Bedirxan’ın Yazıları ve Kürtlere Dair Bazı Haberler. H. Karacan (Ed.). *Kürdoloji Akademik Çalışmalar Cilt 2* içinde (ss. 393-460). İstanbul: Yargı Yayınevi.
- Arslan, M. (2021). *Şeyh-i Meczûb Divanı (Metin-İnceleme)*. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Diyarbakır Dicle Üniversitesi.
- Arslan, H. (2021a). Kürtçe Mevlidler. A. Timurtaş - F. İdiz (Ed.). *Kürtçede İslâmî İlimler* içinde (ss. 155-213). İstanbul: Peywend Yayınları.
- Aydeniz, V. (2013). Müküslü Hamza -Eski Said’in Ehemmiyetli Talebesi-. (2.baskı). İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Azarkan, M. Ş. (2021). *Melayê Cizîrî’nin Dîvânı’nın Tenkitli Metni ve Fuzûlî’nin Türkçe Dîvânı ile Şekil Bakımından Karşılaştırılması*. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Diyarbakır Dicle Üniversitesi.
- Azîzan, H. (1941, 1 Çiriya-Pêşîn). Klasîkên Me an Şahir û Edîbên Me ên Kevin. *Hawar*, 33, 6-14.
- Baluken, Y. (2010). Kuruluşundan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Cizre Buhtî Beyliği. M. N. Doru (Ed.). *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010)* içinde (ss. 115-133). Ankara: Şırnak Üniversitesi Yayınları.
- Bateyî, M. (2015). *Mevlid-i Şerîf=Mewlûda Nebî/Molla Hüseyin-i Bateyi*. (Çev. M. X. Sadinî). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bingöl, Y. (2007). İshak Paşa Sarayı’nın Tarihlendirilmesi. O. Belli (Ed.). *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu* içinde (ss. 384-390). Doğubayazıt Kaymakamlığı Kültür Yayınları.

- Bozarslan, M. E. (1985-1988). *Jîn Kovara Kurdî-Tirkî*Kürdçe-Türkçe Dergi 1918-1919*, c. I-V, Uppsala: Weşanên Deng.
- Cezîrî, M. (1338/1922). *Dîwana Cezîrî*. (Tâbi'i: M. Şefik el-Arvasî el-Hüseynî). Şehzadebaşı: Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası.
- Cezîrî, M. (2012). *Divan=Dîwan/Melayê Cizîrî*. (Çev. O. Tunç). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çavuşoğlu, M. (1991). Bâkî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4, 537-540.
- Çubukçu, A. (1999). İbn Abdüzzâhir. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 19, 289-291.
- Doskî, T. İ. (2023). *Şerha Dîwana Ehmedê Xanî*. İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Durmuş, İ. (2009). Seci. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 36, 273-275.
- Ergül, M. S. (2009). Türk Şiirinde Taşra: 1859-1959. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Bilkent Üniversitesi.
- Ersü, C. (2011). Salnamelerde Bayezid Sancağı. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- el-Hâlidî, Yusuf Ziyaeddin Paşa (1310/1893). *El-Hediyetü'l-Hamîdiyye f'l-Lugati'l-Kürdiyye*. Dersaadet: Şirket-i Mürettibiye Matbaası.
- Hânî, A. (2010). *Mem û Zîn*. (Çev. N. Açıkgöz). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Hanî, A. (2016). *Nûbara Biçûkan & Akîde-i İman*. (Çev. H. Esen ve O. Tunç). İstanbul: Ağrı Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Hartmann, M. (1904). *Der Kurdische Diwan des Schêch Aħmed von Ğezîret Ibn 'Omar genannt Mâla'i Ğizri: Fotolithografie einer Handschrift*. Berlin: S. Calvary.
- Jaba, İ. (1277/1860). *Cami 'eyê Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî*. Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Demirbaş No. A.E. Roman 86.
- Jaba, A. A. (1860). *Recueil De Notices Et Récits Kourdes*. St.-Petersbourg: Académie Impériale.
- Kaya, H. (2018). Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848). (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Hacettepe Üniversitesi.
- Kaya, H. (2022). Ahmed-i Hanî'nin Eserlerinde Yöneticilik Algısı ve Yöneticilere Bakışı. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (24), 526-540.
- Ortaylı, İ. (2001). Kadı -Osmanlı Devleti'nde Kadı-. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24, 69-73.
- Öz, M. (2007). Râfîzîler. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 34, 396-397.
- Özcan, A. (2010). Tabakat -Osmanlı Dönemi-. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 39, 299-301.
- Özervarlı, S. (2020). Molla Cezerî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 30, 241-243.
- Özkaplan, R. (2018). Di Edebiyata Kurdî de Nezîre û Mînakên Wê. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Resûl, İ. M. (2007). *Bir Şair Düşünür ve Mutasavvıf Olarak Ehmedê Xanî ve Mem û Zîn*. (Çev. K. Yıldırım). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Sadinî, M. X. (2011). *Mela Huseynê Bateyî: Jiyan, Berhem û Helbestên Wî*. (2.baskı). İstanbul: Nûbihar Yayınları.

Şengül, S. (2016). Melayê Cizîrî ve Diwan Okuma Geleneği. *Folklor/Edebiyat*, 22(86), 181-202.

Taşlıcalı Yahyâ Bey. (2023). *Dîvân*. (Haz. M. Çavuşoğlu). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Tek, A. (2015). Osmanlı Edebiyatında Mem û Zîn Mesnevisi ve Yayılımı. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi.

Toska, Z. (2015). Klasik Edebiyat Bağlamında Mem û Zîn Mesnevisi. N. Esen-R. Çeçen (Ed.). *Karşılaştırmalı Edebiyat Sempozyumu: Tarihselden Güncele Türkçe ve Kürtçe Edebiyatlarda Kimlik Tahayyülleri* içinde (ss. 110-144). Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.

TRT 2. (2023, 2 Aralık). *Edebiyat Söyleşileri | Nesim Doru & Hasan Tanrıverdi | 173. Bölüm* [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=4-MTzMpKKtA>.

Türkiye Cumhuriyeti Dâhiliye Vekâleti. (1928). *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*. İstanbul: Hilal Matbaası. [= Köylerimiz].

Xanî, E. (1968). *Mem û Zîn*. (Çev. M. E. Bozarlan). İstanbul: Gün Yayınları.

Yazma Eserler

06 Hk 4390. *Mewlûda Nebî*. Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi.

06 Mil Yz A 5086/1. *Molla Cezerî Divanı*. Ankara Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu.

06 Mil Yz A 5086/7. *Fuzûlî Divanı*. Ankara Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu.

A.E. Arabi 057/1. *Nüşati't-Tecvîd*. Millet Yazma Eser Kütüphanesi.

A.E. Arabi 057/2. *Nevbahâr*. Millet Yazma Eser Kütüphanesi.